

ЕТНОПОЛІТИЧНА СКЛАДОВА ЯК СУТТЄВИЙ ФАКТОР СУЧАСНИХ УКРАЇНСЬКО-РОСІЙСЬКИХ ВЗАЄМИН (західні інтерпретації)

Поява на території колишнього Радянського Союзу низки незалежних держав не полегшила процес пошуків істини “пост-советологічною” наукою, яка тепер домагається відповідей на питання, пов’язані з функціонуванням соціальних спільнот в транзитивній ситуації. В той час, коли українські та російські історики по-різному відповідають на важке для них питання, хто такі українці і коли вони виникли¹, західним вченим доводиться ревізувати усталені погляди на минуле, аналізувати незвичні соціологічні дані, особисто спілкуватися з представниками російського та українського етносу, щоб бодай схематично окреслити деякі принципи висновки.

Вже 3 червня 1992 року професор Ф.Фукуяма – автор бестселлеру “Кінець історії і остання людина”, консультант РАНД – корпорації у Вашингтоні виступив з доповіддю, в якій пролунала тривога щодо можливої позиції України в етнополітичних питаннях (цей неспокій виявився хибним, але на той час зрозуміти тривогу Ф.Фукуяма можна – *В.П., Н.Т.*). Він попереджав: якщо українці будуть визначати громадянські права й просвітницьку політику в толерантних формах і методах, надаючи громадянство згідно місця проживання, то вони виживуть. Націоналізм, стверджував Ф. Фукуяма, після падіння системи комунізму може бути корисним, але громадяни не побажають жити в більш національно визначеному суспільстві, віддаючи перевагу ліберальному².

Більшість зарубіжних експертів давно помітила, що національні історії в Україні, Білорусі чітко відмежовувалися від традиційно русофільської історіографії, прославляючи “золотий вік” перед настанням насильницької інкорпорації до російської сфери впливу. Саме таким чином автори намагалися показати, що український та білоруський народи – не автократи й не азіати російського типу, а демократичні нації з європейською орієнтацією. Звичайно, можна згодитися з західними колегами, що білорусам це робити було важче (хроніка Полоцької Русі виявилась спаленою в XVI столітті, а вплив козацької психології тут не розповсюджувався), бо Україна мала корпус історичних міфів, які здатні підтримати дії по створенню нації – держави³.

Добре відомо, що ні в Росії, ні в Україні до початку 90-х років XX століття не існувало чіткої національної ідентичності титульних націй (у більшості жителів), а етап їх самостійного існування саме це завдання й поставив. Західні спеціалісти з національних проблем переконані, що формування національної ідентичності залежить від багатьох факторів, в першу чергу – від наявних історичних тенденцій і характеру правлячих еліт⁴. На думку Р. Кайзера, висловлену в 1994 році, українська ідентичність взагалі не більше, ніж еластично визначена спільність інтересів⁵.

Як зазначав професор Ратгерського університету Д.Головінський, розроблені в XIX столітті І.Вороновим, І.Снежневським, М.Костомаровим основи “психології націй”, О.О.Потебнею – етнопсихологічної характеристики націй допомогли обґрунтувати психологічну різницю між росіянами та українцями з наукового погляду. Довівши, що на еволюцію етнопсихогенезу націй впливають чотири фактори (біологічний, екологічний, історико-культурний та соціально-економічний), в подальшому не лише О.Янів, але й інші дослідники намагалися в основному протиставити особистісний дух українців і обциний склад життя росіян як цілковиті антиподи⁶.

Контакти росіян та українців протягом сотень років показали, що різницю між обома народами неможливо ліквідувати, незважаючи на подібність мови, спільності релігії, навіть династичних прав⁷. Для багатьох це неприємний факт, бо конфліктна українсько-російська база знаходиться саме в сфері культури. І якщо обидві країни, попереджає Е.Л.Кінан, будуть діяти згідно національних міфів, хаос неминучий⁸. До того ж, вважає Ф.Сисин, росіяни до переосмислення історичних стосунків з Україною до цього часу не готові⁹.

Фактично мова йде про поширення в нових державах ідей націоналізму. Недарма професор університету Мічігану Д.Ілі підкреслював: теорія та історіографія націоналізму є невичерпним джерелом для серйозної академічної думки, наукових праць та досліджень¹⁰. Як зазначив Е. Вілсон (і підтвердив рецензент його книги Г.Гаусманн), націоналізм в Росії та Україні виникав майже виключно в кризові

періоди¹¹, тому не випадково суспільства знову зустрічаються з цим явищем сьогодні. Необхідно додати, що характеристики націоналізму часто даються як американськими, так і європейськими вченими в надто зневажливому дусі. Нерідко до цього поняття додають епітети типу: згубний, ірраціональний, небезпечний, а К. К.О'Брайєн описав націоналізм як "конгломерат емоцій". Однак ні захоплення націоналізмом, ні його демонізація не повинні, з погляду Л.Донскіса, затьмарювати головне завдання вчених: в'яснення причин, які викликають суттєву інструментальну функцію націоналізму в сучасній свідомості і соціальній реальності¹².

Ще на початку 80-х років ХХ ст. такі дослідники, як М.Д.Соудер, Ш.Л.Вулчік показали, що в СФРЮ, СРР, НРА впливові течії націоналізму владно стимулювали незалежну зовнішню політику, а НДР через відсутність опори режиму в народному націоналізмі, національної ідентичності трималися лише завдяки підтримці СРСР. Тому, що Україна довго не мала державності, націоналісти, стверджує випускник Канзаського університету М.Нордберг, поставили мету: показати, що українці – нація, цілком окремішна від російської. Зовсім не випадково восени 1993 р. Міністерство освіти України планувало ввести у вищих навчальних закладах курс наукового націоналізму. Українська реальність 90-х років виключала подібні наміри. Професор університету в Кельні Г.Зімон слушно схиляється до думки, що не існує, напевне, іншої нації з такою різноманітністю демографічних, конфесійних і соціально-економічних протилежностей, як українська¹³. І на референдумі 1 грудня 1991 р. за незалежність голосувала не українська нація, підкреслює професор О.Мотиль, а жителі української території, які можуть з часом конституюватися в якості справжньої нації. Бо коли б вони на той момент вже були нею, то вибрали б президентом не колишнього організатора "політичних дискотек" 1984 р., на яких вивчалася теорія та практика "розвинутого соціалізму", а В.Чорновола або Л.Лук'яненка¹⁴.

Колишній радник Міністерства оборони України в 1992 – 1993 роках, генерал-майор армії США М.Г.Кравців мав підстави говорити про занадто строкату етнополітичну карту республіки. Якщо в Галичині знаходиться ядро етнонаціоналізму та ультранаціоналізму, то Східна Україна тільки після трагедій Чорнобиля та Афганістану почала змінювати свій погляд на існуючу радянську супердержаву і ненависний раніше Захід. Втім, М.Г.Кравців перебільшував масштаби внутрішньої нестабільності в тодішній Україні: небезпека дезінтеграції, можливість інтервенції чи загрози вторгнення з боку Росії у зв'язку з розривом відносин між Західною та Східною Україною, денационалізація української еліти¹⁵.

Не менш категорично висловлюється Й.Гайдук (Гейдельберг): якщо на Заході України домінують націоналістичні і проєвропейські настрої, то на Сході та Півдні – прокомуністичні й проросійські. Рівень національної свідомості жителів Сходу й Півдня нагадує їй колоніальну модель, в той час як на заході структура й психологія нації відповідає начебто сучасним стандартам¹⁶.

Згідно даних наукового співробітника Бірмінгемського університету Т.Кузьо, в 1993 році 79% західних українців вбачали неминучість конфлікту з Росією, в той час як у Донбасі й Криму такі погляди поділяли 18% опитаних. А Союз офіцерів України навіть вимагав від Ради Безпеки ООН обговорення антиукраїнської політики Росії, виведення російських військ з території республіки¹⁷.

В реальності розколу України не відбулося, а стосунки між росіянами та українцями набрали характеру регіонального співробітництва. Тому Д.Арель і Е.Вілсон в радіопередачі від 19 серпня 1994 р. висунули гіпотезу, що Україна не зустрілася з етнічними конфліктами в основному через спільну позицію українців – русофонів і етнічних росіян стосовно принципів політичних та соціально-економічних питань. В результаті, пише професор Колумбійського університету Д.Майєр, російські та українські політики, наприклад, у Донбасі, повинні були для завоювання голосів на виборах витримувати центристську лінію, яка стала близькою більшості змішаного населення¹⁸.

Взагалі західні теоретики націоналізму пропонують своє бачення відносин між етносами. Вони стверджують, що в багатонаціональних країнах вони розвиваються в рамках, які визначаються трьома комплексними факторами: структурою етнічної різниці, особливостями політичних взаємин між етносами і соціальним визнанням етнічної різниці. Експерти виводять чотири типи структур етнічного плюралізму: домігантний плюралізм (Росія, Індія), біполярний (колишня ЧССР, Бельгія), комплексний (колишня Югославія, Ліван), етнорегіональний (Британія, Канада, Іспанія)¹⁹. На нашу думку, Україна скоріше відноситься до другого різновиду – біполярного етнічного плюралізму. Тому Т.Кузьо має рацію, коли твердить: Україна фактично залишається російсько-українською державою, в якій пост-радянська еліта намагається будувати сучасне суспільство й націю на базі минулих досягнень, надавши їм інший зміст²⁰. Коли експерт з національних проблем П.А.Гоубл (США) відкидав думку Р.Еванза щодо небезпеки окупації України збройними силами Росії на протязі шести місяців лише неможливістю призову достатньої кількості солдатів в армію федералів та нестачею грошей у бюджеті²¹, то насправді причина була інша. Адже сьогодні українська та російська армії в принципі не можуть зустрітися на полі бою як супротивники, і саме через небажання більшості проливати кров – якщо й не братську, то сусідську.

Чисто етнічні протиріччя між двома народами якщо й існують, то переважно на побутовому, ментальному рівні. Скоріше, вважає старший науковий співробітник фонду Карнегі з міжнародного

миру Ш.Гарнет, вони пов'язані з різним ставленням до національно орієнтованих реформ і інтеграційної політики держави. Ця полярність у поглядах частково співпадає і посилюється етнічно-територіальними межами (приміром, великі соціалістичні, субсидовані з боку держави підприємства та шахти в основному розташовані в російському й русифікованому Донбасі). Небезпека зовсім не в тому, підкреслює Ш.Гарнет, що росіяни та українці не можуть проживати разом, а більше в конфліктності економічних і політичних інтересів, які політизують етнічність, привносячи етнічний вимір до внутрішньої кризи. Такі розходження не можуть вирішуватися тріумфом якоїсь однієї сторони, тим більше, що вони ще й визначають рівень українсько-російських міждержавних відносин²². Якщо відбувається їх загострення, то, як правило, через посилення в Російській федерації позицій представників статичного націоналізму (вважають росіянами не лише суто етнічних росіян, але й російськомовних громадян інших націй, а кордонами Росії – “історичні” кордони колишньої імперії Романових) і націонал-патріотів – коаліцію так званих червоно-коричневих. Останні не виключають використання сили при відновленні Російсько-радянської імперії і захисту інтересів російської меншини поза межами Росії. Однак, з погляду більшості західних аналітиків, тріумф у Росії агресивного, шовіністичного, імперіалістичного типу націоналізму сумнівний²³.

Україна, зауважує помічник професора політології в університеті Південного Іллінойсу С.Шульмен, зіштовхнулася з завданням об'єднання “біполярного” суспільства в щільно згуртоване, зі сформованою національною ідентичністю, щоб позбавитись від комплексу “двох Україн”. Але потрібно мати на увазі, наголошує М.Льові, що в національних рухах нероздільно змішалось краще й гірше, виникла ксенофобія, нетерпимість, воскресіння колишньої національної ворожнечі, ненависть до “традиційного супротивника”, зростання авторитарних і неофашистських тенденцій. Вищеперелічені явища проявляються в Україні у дещо пом'якшеній формі, але ж факт: багато жителів Львова впевнені, що Росія – імперський гнобитель, населення Донбасу – безнадійно хвора нація. Західна Україна вважає російську культуру чужою, а Східна відчуває її ближчою до себе, ніж західноєвропейську. На думку західних українців, зв'язки з Росією зменшують рівень лояльності українців до своєї держави, в той час коли східні українці впевнені в протилежному: прихильність росіян в Україні до державності підвищиться, якщо російсько-українська інтеграція нарощуватиме темпи. Фактично для жителів Західної України найбільш важлива соборність, а для громадян Півдня та Сходу – регіональна децентралізація²⁴.

Що стосується побоювань щодо неминучого сепаратизму й непокірності російської меншини в Україні, то вони виявилися перебільшеними. Згідно теоретичних припущень Р.Брабейкера, імовірність розповсюдження серед національних меншин ідей регіоналізму чи сепаратизму залежить від взаємодії трьох факторів: поведінки самої меншини, рівня розвитку національної свідомості населення на даній території та ставлення до проблем меншини її історичної Батьківщини. У свою чергу, Д.Коуклей відмічав характерну тенденцію у відносинах між націями: якщо меншина більш суміжна до титульної нації (“господаря суспільства” – за його виразом), то імовірність взаємного недовір'я значно зменшується. Стосовно становища в Україні викладач Норвезької військової академії Т.Бакволл наводить такі дані 1993 року: лише 11,1% росіян, що тут проживають, не виключали можливість етнічного конфлікту, зате 38% заявляли: міжнаціональні стосунки в Україні складаються більш сприятливо, ніж у Росії²⁵.

Взагалі для України неможливе копіювання поведінки прибалтійських народів, для яких ключовим компонентом політики незалежності кінця ХХ ст. був фундаментальний антирусизм²⁶. Тому не дивно, що, маючи в Естонії 30,3%, а в Латвії – навіть 34% росіян (нагадуємо: в Україні росіяни склали 22,1% населення), титульні нації просунулися тут далеко вперед у державному й національному будівництві, базуючись на етно-культурних пріоритетах. В Україні статус росіян неможливо кваліфікувати ні терміном “імперська меншина”, ні “новою діаспорою”. На думку Ю.Шевчука, росіян в якості меншини визначають такі показники: як расова і (або) етнічна група, що відрізняється від чисельно домінуючої; як расова і (або) етнічна група, що відрізняється від політично переважаючої української більшості; як мовна група, менша від української; як культурна спільнота і релігійна група. Існує єдине пояснення, чому, незважаючи на незначну у порівнянні з Прибалтикою чисельність, російська меншина займає непропорційно значне місце в Україні – відсутність монолітності всередині українського суспільства, про що вже говорилося вище. Вона, як відомо, поширюється на всі сфери державницької складової: соціальну, релігійну, культурну, лінгвістичну, ідеологічну. Відносно ж боротьби регіональних еліт Донбасу та Криму за подвійне українсько-російське громадянство, то вона не має нічого спільного з боротьбою за права меншин чи протестом проти українізації етнічних росіян. Насправді воно потрібне місцевим елітам, щоб одержати більше влади, ефективніше чинити опір спробам Києва до централізації управління, мобілізувати виборців під вигідним гаслом²⁷.

Характерний висновок було зроблено у травні 1992 року на організованій інститутом Кеннана і державним університетом Мічигану конференції, присвяченій становищу російської меншини в країнах СНД. Спираючись на результати опитування 6500 росіян, проведеного в серпні-вересні 1991 року в 16 неросійських регіонах, учасники констатували, що росіяни раптом стали лояльними до національних урядів, бо не мали кращої перспективи на майбутнє, а 90% з них взагалі не збиралися брати ніякої участі в політиці (крім росіян у Прибалтиці)²⁸.

Через кілька років ситуація, однак, змінилася, і професор Мічиганського університету В.Шлапентох (колишній старший науковий співробітник Московського соціологічного інституту) у грудні 1998 дійшов висновку, що 43% росіян підтримували гасло 1881 року – “Росія для росіян” (ще в 1913 році його пропагував О.Куропаткін – колишній військовий міністр), а в лютому 1999 чверть росіян відчувала симпатію до російських нацистів²⁹.

Президент асоціації по вивченню націоналізму Я.Бреммер обстоює тезу, що, за іронією долі, довгострокова перспектива асиміляції в країнах СНД стала значно реальнішою, ніж це мало місце в СРСР. В основі логіки відносин “пострадянський центр-периферія” тепер знаходиться неоросійський імперіалізм етнонаціоналістичного характеру. Пост-радянські росіяни повертаються, таким чином, до практики царських часів, розглядаючи ідею асиміляції інших народів не на базі зверхнаціональної ідеї, а російсько-національної. Така практика вірогідна, хоча й утруднена, для українців та білорусів, а от перспективи її впровадження в Середній Азії, на Кавказі, в Прибалтиці виглядають більш зловісними³⁰.

Здається, це реакція на раптову втрату Росією своєї величі і значення, своєрідна компенсація (за теорією американського політолога А.Е.Сенна). Останній твердив, що найхарактернішими рисами свідомості жителів Центральної та Східної Європи є підвищена уразливість і духовна тендітність. У випадках, коли настає період масової депресії і відчаю, населення нерідко реагує на неприємні події схильністю до так званого політичного месіанізму (вираз Я.Л.Толмона) – типу ідеї “Третього Риму” в Росії або литовського – “Афіни Півночі”³¹.

Як відомо, всі спроби створити в Україні автономну Донецько-Криворізьку та Новоросійську республіки закінчилися повним фіаско. У свою чергу, намагання частини українських лідерів зміцнити національну ідентичність посиленням пропаганди про російську небезпеку теж не спрацювали. На думку А.Стайна, для успіху подібних заходів в Україні невистало всіх передумов. Дійсно, населення не було об’єднане думкою про зовнішню небезпеку, не існувало найменших ознак попередньої згуртованості суспільства щодо масштабу російської загрози, а еліта не мала ніякої змоги ініціювати й закріпити негативні стереотипи стосовно східного сусіда³². До того ж, за спостереженням українського політолога Ю.Калиновського, в Україні йде перехід від політизації етнічності до поміркованого нігілізму, тобто дистанціювання від політичних проблем³³.

Професор інституту європейської історії університету Майнца Р.А.Марк схиляється до типової для Заходу оцінки: суверенітет України через економічну залежність і зв’язки з інфраструктурою СНД ще довго залишатиметься обмеженим, тим більше, що значну частину населення таке становище не обтяжує. Тривале існування державної єдності українців та росіян створило такі структури й відносини, які ставлять в жорсткі рамки дієвість національного руху і визначають рівень незалежності України. Як проблема дефіциту національного розвитку, існує течія малоросійського менталітету – показник національної індиферентності до будь-якого способу концентрації свідомості через російську суспільну думку. Вказана вище структурна гетерогенність³⁴ і висвітлені в статті проблеми диктують необхідність терпляче й послідовно вирішувати головну мету українського державотворення – формування мультинаціональної спільності з забезпеченням прав і можливостей для всіх її громадян. Що ж стосується широко розповсюдженої думки про те, начебто шлях Росії до Європи пролягає через Україну, то вже згадуваний нами П.А.Гоубл має іншу думку. Він впевнений: на європейський простір Росія вийде скоріше через Білорусь³⁵. Лише майбутнє може стати лакмусовим папірцем для цього несподіваного висновку.

¹Karger A. Die Erdblast der Sowjetunion. Konfliktpotentiale in nichtrussischen Staaten der ehemaligen UdSSR. – Stuttgart etc. – 1995. – S. 52 – 53.

²Fukuyama F. Comments on Nationalism and Democracy // Nationalism, Ethnic Conflict, and Democracy. – Baltimore; London. – 1994. – P. 27 – 28.

³Див. докл.: Myths and Nationhood. – London. – 1997. – 214 p.

⁴Sahm A. Political Culture and National Symbols: their Impact on the Belarusian Nation-Building Process // Nationalities Papers (New York). – 1999. – Vol. 27. – No. 4. – P. 649.

⁵Цит. за : Birch J. Ukraine – a Nation State or a State of Nations? // Journal of Ukrainian Studies (Edmonton). – 1996. – Vol. 21. – No. 1 – 2. – P. 119.

⁶Holowinsky J.Z., Pavlenko V.M. Ukrainian Psychology in Search of Identity and the new Dimensions in Ethnopsychology // The Ukrainian Quarterly (New York). – 1999. – Vol. LX. – No. 1. – P. 7 – 20.

⁷Sysyn F. The Khmelnytsky Uprising and Ukrainian Nation-Building // Journal of Ukrainian Studies (Edmonton). – 1992. – Vol. 17. – No.1 – 2. – P.154.

⁸Кінан Е. Російські міфи про київську спадщину // Критика. (Київ.) – 1999 – No. 1 – 2. – С.10.

⁹Сисин Ф. Вправи з політичної коректності // Критика. – 1999. – №9. – С. 28.

¹⁰Ethnic and Racial Studies (Routledge). – 1998. – Vol. 21. – No. 1. – P. 166.

¹¹Osteuropa (Stuttgart). – 1998. – H.4. – S. 418.

¹²Donskis L. Between Identity and Freedom: Mapping Nationalism in Twentieth-Century Lithuania // East European Politics and Societies (Berkeley). – 1999. – Vol. 13. – No.3 – P.499.

- ¹³Simon G. Die Unabhängigkeit der Ukraine als Folge der Anti-Revolution in Osteuropa// Ukraine: Gegenwart und Geschichte eines neuen Staates. – Baden-Baden. – 1993. – S. 378.
- ¹⁴Motyl A.J. The Conceptual President: Leonid Kravchuk and the Politics of Surrealism // Patterns in Post-Soviet Leadership. – Boulder etc. – 1995. – P. 105, 111.
- ¹⁵Krawciw N.S.H. Ukrainian Perspectives on National Security and Ukrainian Military Doctrine // State Building and Military Power in Russia and the new States of Eurasia. – Armonk, New York; London. – 1995. – P. 135 – 138.
- ¹⁶Haiduk J. Die Besonderheiten der politischen Transformation in der Ukraine (1985 – 1993) // Rußland und die Ukraine nach dem Zerfall der Sowjetunion. – Berlin. – 1996. – S.211 – 218.
- ¹⁷Kuzio T. Ukrainian Civil – Military Relations and the Military Impact of the Ukrainian Economic Crisis // State Building and Military Power .. – P.165, 172.
- ¹⁸Meyer D.J. Why have Donbas Russians not ethnically Mobilized like Crimean Russians have? An Institutional // Demographic Approach // State and Nation Building in East Central Europe: Contemporary Perspectives. – New York. – 1996. – P. 326 – 327.
- ¹⁹Див. докл.: The Politics of Multinational States. – New York. – 1999. – P. 291.
- ²⁰Kuzio T. Ukraine: coming to Terms with the Soviet Legacy // Journal of Communist Studies and Transition Politics (Glasgow). – 1998. – Vol.14. – No. 4. – P.17.
- ²¹Goble P.A. CIS, Boom. Bah: The “Commonwealth” of Independent States // Soviet and Post-Soviet Russia in a World in Change. – Lanham etc. – 1994. – P. 197.
- ²²Garnett Sh.W. The Sources and Conduct of Ukrainian nuclear Policy: November 1992 to January 1994 // The nuclear Challenge in Russia and the new States of Eurasia. – Armonk, New York; London. – 1995. – P. 127.
- ²³Tuminez A.S. Russian Nationalism and the National Interest in Russian Foreign Policy // The Making of Foreign Policy in Russia and the new States of Eurasia. – Armonk, New York; London. – 1995. – P. 50 – 51, 60.
- ²⁴Shulman S. National Integration and Foreign Policy in Multiethnic States // Nationalism and Ethnic Politics (London). – 1998. – Vol. 4. – No. 4. – P. 124 – 126; Löwy M. Fatherland or Mother Earth? Essays on the National Question. – London; Sterling. – 1998. – P. 66 – 67.
- ²⁵Buckvoll T. Ukraine and European Security. – Washington. – 1997. – P. 25 – 26, 33.
- ²⁶Misiunas R.J. National Identity and Foreign Policy in the Baltic States // The Legacy of History in Russia and the new States of Eurasia. – Armonk, New York; London. – 1994. – P. 99.
- ²⁷Shevchuk Y.J. Citizenship in Ukraine: A western Perspective // State and Nation Building... – P. 353 – 354, 362 – 363.
- ²⁸Acton T.A. Conference Report // Nationalities Papers. – 1995. – Vol. 23. – No. 2. – P. 481 – 482.
- ²⁹Shlapentokh V. Will Russia pass the Democratic Test in 2000? // The Washington Quarterly. – 1999. – Vol. 22. – N.3. – P.57.
- ³⁰Bremmer J. Post-Soviet Nationalities Theory: Past, Present, and Future // New States , new Polities: Building the Post-Soviet Nations. – Cambridge etc. – 1997. – P. 19 – 21.
- ³¹Donskis L. Between Identity and Freedom: Mapping Nationalism ... – P. 478.
- ³²Див.: Kuzio T. The Domestic Sources of Ukrainian Security Policy // The Journal of Strategic Studies (London). – 1998 . – Vol. 21. – No. 4. – P. 34.
- ³³Калиновський Ю. Проблеми національної безпеки України з точки зору етнополітичних досліджень // Нова політика (Київ). – 1999. – № 5. – С.59.
- ³⁴Mark R.A. Das Problem einer ukrainischen Nationalstaatsbildung im 20. Jahrhundert // Ukraine: Gegenwart und Geschichte... – S. 98 – 99.
- ³⁵Goble P.A. CIS, Boom, Bah... – P. 203.